

1

BEVEZETÉSÜL A KORAI ÉLMÉNYEK JELENTŐSÉGE

Abogyan az ág görbül, úgy hajlik a fa is.
(Alexander Pope: Erkölcsei értekezések)

Ez a könyv összegzi életem során tett mindazon erőfeszítéseimet, melyek arra irányultak, hogy felderítsem és kipróbáljam, mire van szükség a sikeres gyermekneveléshez. Olyan gyermek felneveléséhez, akinek nem feltétlenül a világ szemében kell sikeresnek lennie, hanem aki visszamenőleg jónak tartja neveltetését, és aki bizonyos hiányosságoktól eltekintve, melyektől senki sem lehet mentes, nagyjából elégedett önmagával. Úgy vélem, jó neveltetésre utal az embernek az a képessége is, hogy meg tud birkózni az életében adódó számtalan komoly akadályllyal és súlyos nehézséggel, elsősorban azért, mert bízik önmagában. Olykor kétkelkedhet is magában – ezt csak az arrogáns hülyék nem teszik –, de ha jól nevelték, alakuljanak bárhogyan is életkörülményei, lelki élete gazdag és tartalmas lesz, és ez elégedettséggel tölti el. Végül, de semmiképpen sem utoljára, ha valaki olyan családban nő fel, ahol mindig meghitt és jó kapcsolat van a szülők között, valamint a szülők és a gyerekek között, akkor ő maga is képes lesz tartós, szoros, kielégítő kapcsolatokat létrehozni másokkal, és ezáltal értelmessé teszi majd a saját és mások életét is. Értelmet és örömet fog lelteni munkájában, ami megéri számára a fáradságot is, hiszen olyan munkával lesz csak elégedett, melynek értelme van.

A gyermeknevelés kérdései mintegy hetven éve foglalkoztatnak; nehézségeivel tizenéves koromban vettem fel először a harcot, melyet néhány évvel később kamaszként folytattam, és lankadatlanul folytatok azóta is. Érdeklődésem kezdetben elméleti volt, ám egyszersmind rendkívül személyes is; saját élményeim és megfigyeléseim alapján megpróbáltam megérteni, hogy mi mindenre van szükség a gyermeknevelésben. Nagyon jó szüleim voltak, neveltetésem bizonyos aspektusait mégis kérdésesnek tartottam, egyikét-másikát pedig teljesen elutasítottam. Általában véve az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy a gyermeknevelés bizonyos módozatain kívánatos és szükséges is lenne javítani, kivált a pszichoanalízis akkoriban teljesen újnak számító felfedezéseinek fényében.

A húszas éveim vége felé, mintegy ötvenöt évvel ezelőtt, a gyermeknevelés közvetlen és erősen gyakorlati problémaként is jelentkezett életemben. Fáradtságos munkába vágtam: nekiláttam, hogy helyrehozzam néhány lelkileg súlyosan sérült gyermekben a mások által okozott károsodást. Pszichoanalitikus elveken alapuló és általam akkoriban nagyra értékelt nevelési gyakorlat alkalmazásával megpróbáltam meggyógyítani előbb egy, majd később még egy autista gyermeket, akiket éveken át az otthonomban neveltem. Az 1940-es években, egészen

más körülmények között, próbálkozásaimat – melyek a két előbb említett gyermekén kívül addig alig néhány fiatalra korlátozódtak – kiterjesztettem súlyosan sérült gyermekek egy jóval nagyobb csoportjára, akik a chicagói egyetem Sonia Shankmanról elnevezett Ortogenetikai Iskolájában éltek és nevelkedtek. Nincs szükség arra, hogy erről a munkáról e helyütt bővebben szóljak, mert néhány könyv, valamint cikkek egész sora számol be róla.

Mivel három saját gyermekem van, megtanultam többek között azt, hogy lényeges lélektani és – ami fontosabb – érzelmi különbségek vannak a saját gyermek és a nem saját gyermek nevelése között akkor is, ha a más gyermekét is gondos szülőként neveljük. A tapasztalataimból leszűrűt tudás – azaz hogy mit és miért találtam hasznosnak, illetve ártalmasnak – képezi könyvem alapját.

Anyagom összeállításánál mintegy negyven esztendőn át gyűjtött tapasztalataimat használtam fel ahhoz, hogy másokkal is közöljem, hogyan lehet legsikeresebben megküzdeni a gyermeknevelés problémáival. Ezek a mások nagyjából két, egymástól meglehetősen különböző csoportba sorolhatók: az egyikbe az intelligens és rendkívül érdeklődő anyák tartoztak, kiknek gyermekei többé-kevésbé épek; a másikba az Ortogenetikai Iskola munkatársai, akik lelkiileg súlyosan károsodott gyermekek rehabilitációjával foglalkoztak úgy, hogy együtt éltek velük, és a megfelelő módon fejlesztették és nevelték őket. Minden erőmmel igyekeztem elérni, hogy ezek a felnőttek önállóan, a maguk által helyesnek tartott módon birkózzanak meg a gondjaikra bízott vagy a saját gyermekeik nevelése közben adódó problémákkal, mégpedig úgy, hogy az eredménnyel a nevelt és nevelő kölcsönösen elégedett lehessen. Azzal, hogy én mondjam meg nekik, mit tegyenek vagy mit ne tegyenek, soha nem lehetett volna megoldani a problémákat; az általánosítható jó tanácsok ugyanis érvényüket veszítik a személyiségek egyediségével szemben, akár felnőttről, akár gyerekről van szó. A szentenciák nem érvényesülhetnek a sokféle és örökké változó helyzetek sokaságában sem, melyek a gyermeket nevelő felnőtt és a nevelésre reagáló gyermek viszonyában adódhatnak.

A sakkjáték végtelenül változatos és bonyolult ugyan, de az emberi interakciók bonyolultságának a sakk csupán rendkívül egyszerűsített metaforája lehet. A sakkban minden játszma azonos kiinduló helyzetből kezdődik. A szabályok mindkét játékos számára azonosak; változtatni nem lehet rajtuk, világosak és érthetőek, a játékosok önkéntes egyezségén alapulnak, és szigorúan be kell tartani őket. És végül világos a játék célja és a cél elérésének módja is: mattot kell adni.

Mindebből semmi sem áll arra, ami szülő és gyermek között történik. Az ő kapcsolatukban mindennek hosszú előtörténete van. Minden mozzanat vagy epizód másképpen kezdődik, mint a korábbiak – kivéve ha a szülő és gyermek egymás közötti kapcsolatában már kialakult a sztereotip reakciók neurotikus szokása, ami kudarcra ítéli a spontaneitásra és az érzelmi melegség megteremtésére irányuló erőfeszítéseket. Nincsenek kölcsönösen elfogadott szabályok, jól lehet a szülők gyakran erőltetnek bizonyos szabályokat a gyermekekre, akik gyengék lévén ezeknek nem tudnak ellenállni. Az ilyen ráerőltetett megállapodá-

sok gyengítik a gyerekek azon képességét, hogy konstruktív módon tudja megoldani problémáit. Ezért ebben a könyvben nem akarok bizonyos kérdésekre határozott válaszokat adni. Különböző megközelítési módokat javaslok, melyek elősegíthetik a szülőknél és a gyermekekben a spontaneitás kialakulását, valamint azt, hogy egymáshoz való viszonyukban mindenben és mindinkább önmaguk lehessenek. Így azután, ha eljön az ideje, a gyermeknek lesz mersze ahhoz, hogy szuverén módon és sikeresen szembenézzen a valósággal.

Ha egy szülő ragaszkodik is ahhoz, hogy valamely kérdésben az ő álláspontja érvényesüljön és az általa felállított szabályok legyenek betartva, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a gyermek szívből fogadja el ezeket. Az élmények belső feldolgozásához saját szabályai vannak a gyermeknek és a szülőnek is, és ezek a szabályok általában nem fogalmazódnak meg világosan sem önmaguk, sem a másik fél számára. Szülők és gyermekek továbbá nemcsak saját szabályaikat követik, hanem az interakció folyamán előzetes figyelmeztetés nélkül másik szabállyal válthatják fel, legtöbbször nem is tudva ezt, illetve azt, hogy ez hogyan jött létre. Nincs világosan megfogalmazott és önként elfogadott egyetértés abban sem, hogy a szülő-gyermek kapcsolatban mi alakítja ki vagy mi határozza meg a kívánatos végeredményt. A legnagyobb különbség pedig a gyerekeknél és a sakk között pedig az, hogy az élet nem játék, hanem véresen komoly dolog.

A sakk tehát végtelenül leegyszerűsített és banális metaforája lehet csupán az emberi kapcsolatoknak, azt a tényt mégis illusztrálhatja, hogy egy bonyolult interakcióban egy-két lépésnél többet előre aligha tervezhetünk el. Minden lépésünk az előző lépésünkre kapott választól függ. Ezért nagyon fontos, hogy pontosan mérjük fel az egész, szüntelenül változó helyzetet: egy helyénvalónak látszó első lépés legjobb esetben is csak indikálhatja a partner első válaszlépésére adandó helyes válaszukat.

A kezdő sakkozó, aki partnere lépéseitől függetlenül igyekszik végrehajtani tervét, hamarosan vereséget szenved. Így jár az a szülő is, aki mások elméleteit vagy tanácsait követve előre elhatározza, hogyan bánik majd gyermekével. A szülőnek folyamatosan és rugalmasan alkalmazkodnia kell gyermeke lépéséhez, és a változó helyzetet mindig újra kell értékelnie egészében és folyamatában. A sakkban hamar kiderül, mekkora baklövést követ el az, aki csak a saját tervéhez ragaszkodik, közben pedig elmulasztja az ellenfél tervének és válaszlépéseinek gondos tanulmányozását. Éppen ilyen fontos a gyermek szándékainak és reakcióinak tanulmányozása a szülői lépések megtétele előtt. A gyermek azonban ha összekülönbözik szüleivel, azok reakciójától való félelmében gyakran elrejtí a valódi érzéseit, és a szülők ilyenkor gyakran tehetetlenek.

A jó sakkjátékos sokféle lehetséges lépést és ellenlépést gondol végig jó előre azért, mert megtanulta, hogy minden lépés után újra felmérje és átértékelje az adott helyzetet. Az olyan szülőnek, aki ugyanígy újra meg újra átgondolja gyermekéhez fűződő viszonyát, aligha van szüksége tanácsra; tudja, mit kell tennie. Minden saját tette és gyermekének minden reakciója után állandóan újraértékel

majd. Úgy is mondhatnám, hogy annak a szülőnek, aki a gyermeknevelési tanácsoknak jó hasznát tudná venni, nincs is szüksége rájuk. Az a szülő viszont, aki nem képes az általános helyzet pontos felmérésére és újraértékelésére, a tanácsot sem tudja okosan és sikeresen felhasználni. Ezért aztán nem is magyarázatra és tanácsra van szükség, hanem segíteni kell a szülőt abban, hogy önállóan is megértse, mi mehet végbe gyermeke lelkében. Ha megtanuljuk, hogyan képzeljük bele magunkat a gyermek gondolatvilágába, s közben egyidejűleg igyekszünk megérteni önnön motivációnkat is, akkor cselekvési lehetőségeink közül ösztönösen a legjobbakat fogjuk választani.

Könyvem tehát elsősorban azt vizsgálja, hogyan lehet a leghatásosabb módon segíteni másoknak a gyerekeknél: hogyan lehet elősegíteni, hogy másokban is kiérlelődjenek a neveléssel kapcsolatos felismerések, kialakuljanak azok a viselkedésmódok, melyek céljaiknak, tulajdon személyiségüknek és gyermekeiknek egyaránt megfelelnek, továbbá hogyan lehet olyasfajta megértés és magatartás kialakítására ösztönözni másokat, mely egyaránt hasznára válik a szülőnek és a gyermeknek.

A szülői és gyermeki személyiséget egyformán fejlesztő, közben a szülő-gyermek viszonyt szorosabbá tévő belátások és magatartásformák kialakításában rendkívül fontosnak tartottam, hogy senki ne gondolhassa azt, hogy ismeri a helyes válaszokat – látsszanak azok bármily nyilvánvalónak –, mielőtt a helyzetet minden résztvevő szemszögéből alaposan megvizsgálta volna. Fontosnak tartottam továbbá azt is, hogy az ember ne próbálja saját magát figyelmen kívül hagyva megérteni gyermekét. Ha egy adott helyzetben igazán megpróbáljuk önmagunkat megérteni, és megpróbáljuk átgondolni, hogyan járultunk hozzá – akarva-akaratlanul, tudatosan vagy tudattalanul – a helyzet kialakulásához, akkor a helyzetértékelésünk és megoldásra törekvő viselkedésünk majdnem mindig megváltozik.

Ezt a szabályt nem mindig lehet követni – fenyegető veszéllyel szemben vagy más rendkívüli helyzetben azonnal cselekednünk kell. Mihelyt azonban a nyugalom helyreállt, a tartós megoldás érdekében először mindig azt kell megvizsgálunk, miért így gondolkoztunk, és miért így cselekedtünk, azután pedig meg kell próbálnunk elgondolni, mi ment végbe gyermekünk lelkében. Ha már ismert és jól átgondolt helyzetben igyekszünk saját és gyermekünk viselkedését megérteni, olyan szülői magatartást alakíthatunk ki, mely szülőnek és gyermeknek egyaránt hasznára válik. Az ilyen önvizsgálat adja a legjobb támaszt ahhoz, hogy megértsük gyermekünket, és segíteni tudjunk neki.

A szülő-gyermek kapcsolat megértésének ezt a módszerét burkoltan már kifejtettem néhány korábbi munkámban, mint például a *Dialogues with Mothers* (Beszélgetések anyákkal) és az *A Home for the Heart* (A szív lakhelye) című írásomban. Ebben a könyvemben lehetőségeimhez képest azt akarom egyértelművé és nyilvánvalóvá tenni, hogy a leghatékonyabban úgy segíthetünk a jó szándékú és intelligens szülőknél gyermekük nevelésében, ha arra bátorítjuk és sarkalljuk őket, hogy a nevelési helyzetek és problémák megértésében és megol-

dásában *mindig saját fejükkel gondolkodjanak, és ne bízzanak meg vakon mások véleményében.*

Néhány jellegzetes problémátípus mélyebb elemzésével remélhetőleg érzékeltetni tudom majd, hogy a szülőnek és a gyermeknek is az a legjobb, ha a felnőtt maga elemzi és tisztázza a helyzetet. Legokosabb, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a gyermek, bármit csinál, mindig azt hiszi – jóllehet olykor nagyot téved –, hogy amit csinál vagy tervez, az a legjobb megoldás. A gyerekeknél ezernyi problémája közül viszonylag kevéssel tudok csak ebben a könyvemben foglalkozni. Az volt a célom, hogy segítsek az olvasónak a különböző időpontokban felmerülő sokféle kérdés átgondolásához. Tapasztalataim alapján azt remélem, hogy könyvem segítségével az olvasó – ha kívánja – magáévá teheti a nevelési kérdések megközelítésének ezt a módszerét, ezáltal hatékonyabban nevelheti gyermekét, és kielégítőbb, örömtelibb viszonyt alakíthat ki vele.

Gyerekeknél tanácsokat tartalmazó könyvek nemcsak újabban születnek; valójában hosszú történetük van már. De igazán népszerűek csak ebben a században lettek, kivált az ötvenes évek óta, amióta a nevelési problémákkal szemben elbizonytalanodó szülők egyre nagyobb számban fordulnak tanácsért és magyarázatokért a könyvekhez. Századunkban a nagyfokú urbanizáció és iparosodás következtében bomlásnak indultak a családi élet és a gyerekeknél hagyományos struktúrái. Az emberek fokozatosan elvesztették azt a biztonságukat, melyet régebben a hosszú életű hagyományokból és azokból az élményekből nyertek, melyeket a népes családban való felnövekvés jelentett számukra.

A legtöbb modern, középosztálybeli szülő saját gyerekkorában nemigen tanulhatta meg, hogyan kell bánni a gyerekekkel. Más volt a helyzet, amikor a családok nagyobbak voltak, és a rokonok nagy számban éltek egymás közelében; akkoriban a kisebb gyerekekről való gondoskodást jelentős részben az idősebb testvérekre vagy a családban, szomszédságban élő fiatal, alig néhány évvel idősebb unokatestvérekre, nagynénikre, nagybácsikra bízta. Ha nem akadt olyan rokon, aki a kisebb gyerekek felügyeletét elláthatta volna, akkor a szomszéd gyerekek vállalták ezt a feladatot a hagyományos falusi kultúrákban. Mire ezekből a gyerekekből szülők lettek, már kialakult bennük a saját gyermekeik neveléséhez szükséges magabiztosság. Ha mégis úgy érezték, hogy tanácsra van szükségük, számíthattak rá, hogy ezt meg is kapják szüleiktől és rokonaiktól, a paptól vagy az orvostól.

Ma azonban a szülők úgy érzik, hogy a gyerekeknél ebben a bonyolult világban sokkal nagyobb követelményeket támaszt velük szemben; ráadásul ezt a felelősséget meglehetősen felkészületlenül kell viselniük. Manapság a generációkat egymástól egyre jobban elválasztó fizikai és érzelmi távolság miatt a fiatal szülők – gyakran nem is alaptalanul – attól félnek, hogy ha nevelési kérdésekben tanácsokat kérnének szüleiktől, alapos bírálatban részesülnének, és legfeljebb csak félig-meddig használható tanácsokat kapnának.

Fontos tényező az a sokak által osztott nézet, hogy az idők gyorsan változnak, a kutatások következtében a tudás szüntelenül gyarapodik, és ezért egyre nagyobb szükség van a „szakértőkre”. A „szaktanácsok” iránti mohó igény hátterében az a hit munkál, hogy az ember lehetőségei határtalanok, és szinte mindent elérhet, ha eléggé kitartó, és követi a „tudomány” eredményeit. Az ember újabban már nem a hagyományokban megtestesülő bölcsességben hisz, hanem a haladás mozgatórugójának tartott tudományban.

Az a hit, hogy a kellő tudományos módszerek alkalmazásával az ember bármit elérhet, a humán pszichológia területén belül legtisztábban és legvégletebben a behaviorizmusnak eredetileg J. B. Watson által megfogalmazott tételében fejeződik ki. Watson azt tanította, hogy a korai kondicionálástól függően a gyermekből bármiféle, egymástól merőben különböző embertípusokat ki lehet alakítani; környezete hatására lehet belőle zseni, gazember vagy bármi más. E különös tanítás szerint az újszülött gyermek lelke és személyisége tabula rasa, melybe a szülők, a nevelők vagy a pszichológusok kedvük szerint bevéshetnek mindenféle vonásokat. Nem könnyű megmagyarázni, hogy az ember teljes manipulálhatóságának ez az elmélete miért vált régebben széles körben elfogadottá, és miért tartja magát ma is, noha érvényesülését a szülők általában nem tapasztalják. Ami azt illeti, a szülők éppenséggel azt tapasztalják, hogy gyermekeik reakciói születésük pillanatától kezdve különböznek egymástól, és igen korán kialakul saját gondolkodásuk, melyet gyakran szüleikkel szemben is érvényesíteni próbálnak, jóllehet ezek a próbálkozások a fejlődés korai szakaszában eredménytelenek.

A behaviorista elméletet egyrészt sokan azért tartják elfogadhatónak, mert a gyermek életét olyan új kezdetnek tekintik, amely előtt mindenféle jövőbeli fejlődési lehetőség nyitva áll, másrészt pedig mert a kívánt cél eléréséhez a gondos és céltudatos nevelést tartja szükségesnek.

Manapság már csak a legmegrögzöttebb behavioristák vallják azt a végletes elképzelést, hogy neveléssel bármiféle kívánt cél elérhető, nevelés helyett a kondicionálás és a magatartás-modifikáció „tudományos” terminusait használva. Az a széles körben elterjedt és alapjában véve behaviorista felfogás azonban, hogy a gyermek későbbi sorsa teljes mértékben a csecsemőkori nevelés függvénye, nemigen változott. A pavlovi kutyák és a skinneri galambok feltételes reflexeinek tanulmányozásából leszűrte teóriát sokan öntudatlanul is magukévá teszik, és alkalmazzák embertársaikra. Ezek az emberek többnyire nem is tudják, hogy az elmélet olyan, laboratóriumi körülmények között élő állatok reakcióira épül, melyeknek labirintusokban kellett közlekedniük, és idomításuk következtében természetes életkörülményeik közt nem is tudtak volna életben maradni. Ha emberre vonatkozó fogalmakkal jellemezzük őket, azt mondhatjuk, hogy alkalmazkodásra teljesen képtelenné és neurotikussá tették őket, olyanokká, akik különféle helyzetekben nem tudnak spontánul reagálni, arra képesek csak, amire „kondicionálták” őket.

Századunk második negyedében az Egyesült Államokban a behaviorizmus lett az uralkodó irányzat a pszichológiában; az új és tudományos módszerek kedvéért – melyeket, úgy látszott, egyre inkább megkövetel az élet növekvő bonyolultsága – lemondtak a nevelés hagyományos elveiről is. Amerikában azóta is ez maradt a domináns pszichológiai elmélet, olyannyira, hogy közben a legtöbb ember még csak nem is tudja, hogy amiben hisz, azt „behaviorizmusnak” hívják.

A behaviorizmusnak ez a hallgatólagos, ellenőrizetlen és ezáltal kritikátlan elfogadása ellentétes a tőle nagyon különböző és sokkal meggyőzőbben igazolt tudományos elmélet, az evolúció és a genetika elveivel. Mindkét elmélet majd-hogynem cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az ember nem tetszés szerint manipulálható lény; hogy a gyermek lelke születésekor egyáltalán nem tabula rasa – ellenkezőleg, alaptermészete erősen korlátozza személyisége későbbi fejlődésének lehetőségeit. A genetika azt bizonyítja, hogy a szülői gének sajátságos elegye már a fogantatáskor nagyban meghatározza, hogy mi lesz a későbbiekben az emberből. A géneknek ez az elegye minden emberben más és más (kivéve az egypetéjű ikreknél, akiknek azonosak a genetikai adottságaik). A génjeinken keresztül örököljük az emberi evolúció igen hosszú folyamatának eredményeit is. A genetikai adottságok és az evolúciós eredmények egyaránt korlátozzák az egyénben a nevelés vagy egyéb élettapasztalatok okozta változások lehetőségét.

A behaviorizmussal vitázó freudi fejlődésemélet is meglehetősen széles körben elterjedt az Egyesült Államokban a behaviorizmus országos térhódítása idején. A freudi elmélet az evolúciós örökség visszavonhatatlanságát éppúgy hangsúlyozza, mint a korai tapasztalatok fontosságát; örökségünkön nem tudunk változtatni, de a korai tapasztalatok befolyásolhatják, hogy ez milyen formában jelenik meg az egyén személyiségében. A pszichoanalízis az evolúció elméletét azzal a gondolattal gazdagítja, hogy miként az anyaméhben növekedő magzat megismétli az állati fejlődés bizonyos stádiumait, azonképpen a csecsemő és a kisgyermek is röviden átéli az emberiség történetének egyes fontosabb szakaszait.

Annak tudatában, hogy az örökölt tényezők befolyásolhatatlanok, és az emberi fejlődés bizonyos állomásai elkerülhetetlenek, a freudi pszichológia a nevelés lehetőségeit illetően nem olyan optimista, mint a behaviorizmus. Azt vallja, hogy az embert a természeti adottságai és az önmaga vagy szülei és nevelői által kitűzött céljai között feszülő ellentétek miatt mindig mély, belső konfliktusok fogják gyötörni; továbbá azt, hogy az embernek óhatatlanul meg kell küzdenie önző, agresszív, aszociális hajlamaival, melyek éppúgy részei evolúciós örökségének és személyes alkatának, mint a szoros érzelmi kapcsolatteremtésre irányuló vágyak. A freudi tanítás szerint az önfenntartás egoisztikus vágya az emberben gyakran fájdalmas konfliktusba kerül az altruisztikus tendenciákkal, melyekből valamennyit feláldozhatunk a fajfenntartás érdekében általában, saját gyermekeinkkel kapcsolatban pedig különösen és a szereteteinkről való megfelelő gondoskodás érdekében is.

A pszichoanalitikus elmélet mély meggyőződéssel hirdeti, hogy az öröklött tulajdonságok megformálódása az ember élettapasztalataitól függ. Történeti szemléletet fogalmaz meg, amely azt tanítja, hogy életünk későbbi eseményeit nagymértékben befolyásolja mindaz, ami korábban történt. Az egyén életének legelső szakasza játssza a legfontosabb szerepet abban, hogy mi lesz belőle a későbbiekben, nemcsak azért, mert erre az alapra épül rá a továbbiakban minden, hanem azért is, mert jórészt ez a korai életszakasz fogja meghatározni, hogyan éljük át később életünk fordulóit. Bár az egyén adottságait a genetikai és evolúciós előzmények teremtik meg, személyes életének első szakasza mindennél nagyobb hatással van arra, milyen formában fognak ezek az adottságok élete során megvalósulni. Rendkívül fontos tehát, hogy ha gyerekekkel van dolgunk, mindig tartsuk tiszteltben személyiségének egyediségét. Ne próbáljuk tehát a gyermeket erőszakkal vagy „kondicionálással” rábírnunk, hogy a szülő kívánságának megfeleljen. A felvilágosult és együtt érző szülő egyébként is érzékenyen ráérez arra, hogy mi a legmegfelelőbb gyermeke számára az adott helyzetben, és hozzásegíti, hogy a gyermek olyanná váljék, amilyen maga is lenni kíván. Az ilyen szülő megértéssel és türelemmel fogja figyelni a gyermek próbálkozásait a fejlődés különböző szakaszaiban, és megadja neki mindazt a támogatást is, amelynek segítségével az jó megoldást talál a problémáira. Jó néhány ilyen fejlődési fázis van: az egyik, amelynek során a gyermek fölfedezi önmagát, és megteszi az első lépéseket az individualizáció felé, s ezzel egyidejűleg kezd leválni az anyjáról; a másik az a lassú folyamat, melynek során a primitív örömeivel alkalmazásáról (ez arra készíti, hogy minden vágyát azonnal kielégítse a következményekre való tekintet nélkül) áttér a realitásel alkalmazására, felismerve azt, hogy gyakran sokkal jobban jár, ha vágyait módosítja vagy elhalasztja a kielégítésüket, mivel így hosszabb távon fontosabb előnyökre tesz szert. Említenünk kell még az önuralom elsajátításának fejlődési folyamatait, például a tisztaságra szoktatás során; az individualitás kezdeteinek kialakulását az ödipális korszakban; a gyermek alkalmazkodását a vele szemben támasztott követelményekhez, és ezek interiorizációját felettes én formájában. Fontos a serdülőkor is, melynek során az ifjú viszonylagos érettségre, függetlenségre és mindenki másétól különböző személyes identitásra tesz szert.

Ahhoz, hogy a gyermek pszichológiai és társadalmi fejlődésének minden egyes új szakaszával sikeresen megbirkózzék, megértést és okos segítséget igényel a szüleitől, enélkül későbbi személyisége lelki sebek nyomait viselheti. A szülőnek le kell küzdenie a kísértést, hogy olyanná faragja a gyermekét, amilyenek ő szeretné. Segítenie kell viszont abban, hogy a gyermek – a maga idejében – a lehető legteljesebben megvalósítsa mindazt, amivé válni kíván, illetve képes természetes adottságaival és egyéni élettörténetével összhangban.

Mindkét elméleti rendszer – a behaviorista csakúgy, mint a freudista – elismeri, hogy életünk során magatartásunk, viselkedésünk és személyiségünk megváltozhat, és meg is változik. De ahogy idősebbek leszünk, az átfogó változásra

mind kisebb az esély, mivel évről évre jobban hozzászokunk, hogy a régi módon lássuk és intézzük a dolgokat; azaz veszítünk a rugalmasságunkból. Az idősebb korunkban végbemenő változások többnyire életünknek és személyiségünknek csak körülhatárolt területeit érintik. Korai tapasztalataink tehát azért olyan fontosak, mert ezek vetik meg minden további alapját, minél korábban történik valami, annál hangsúlyosabb a hatása.

A behaviorizmus szerint ezek a korai tapasztalatok teljes mértékben eldöntik, milyen emberré formálódunk. A pszichoanalízis azonban nem ezért tekinti őket fontosnak, hanem annak a szerepnek a szempontjából, amelyet a tudattalanunk és tudatunk játszik az életünkben. Lelki életünk tudatos része lassan fejlődik, és bizonyos tekintetben mindvégig a tudattalan befolyása alatt áll. A pszichoanalízis szerint, amíg csak élünk, tudattalanunk készítésére mindazt, ami történik velünk, legkorábbi tapasztalataink fényében értelmezzük. Attól függően például, hogy hogyan értelmezzük a szüleinkkel kapcsolatos korai tapasztalatainkat, a tudattalanunk arról győz meg bennünket, hogy a világ alapjában szeretettel és helyesléssel tekint ránk vagy arról, hogy visszautasítóan és helytelenítően. E beállítottság alapján döntjük el, jó vagy rossz embernek véljük-e, tartjuk-e magunkat, képesek vagy képtelenek vagyunk-e arra, hogy megbirkózzunk az élettel, szeretetre méltóak vagyunk-e vagy sem, sőt még azt is, hogy sikerre vagy csalódásra számíthatunk-e. Ez az átfogó beállítottság rendkívül elmosódó érzésekre támaszkodik, ám ezeket az érzéseket rendkívül erősen éltük át abban az időben, amikor – gondolkodásunk fejletlensége okán – nem tudtuk ésszel felérni azt, ami velünk történt. Mivel ezek a magatartásformáink – amelyek mindvégig uralják tapasztalatainkat – a tudattalanunkból erednek, nem is sejtjük, mi okozta őket, és miért olyan meggyőzőek számunkra.

Ha Freud tanai helyesek, akkor nyilvánvaló, hogy kora gyermekkori tapasztalataink hatással vannak önbecsülésünk kialakulására. Befolyásolják, hogy miként látjuk önmagunkat másokhoz való viszonyunkban, mi több, azt is meghatározzák, hogyan értelmezzük későbbi élményeinket. Arra készítetnek bennünket, hogy életünket ezekhez a korán meggyökeresedett nézetekhez igazítsuk. Ezért bárkinek, aki hatással van egy gyermek életére, arra kell törekednie, hogy kedvező képet alakítson ki benne magamagáról és a világról. Ettől függ a gyermek jövő boldogsága, valamint az, hogy képes lesz-e megbirkózni az élettel és kapcsolatokat kialakítani a többi emberrel.

Freud szerint a pszichoanalitikus nevelés leginkább kívánatos eredménye – azaz egy olyan nevelésé, amely felismeri mind a tudattalan fontosságát, mind azt, hogy annak erőit társadalmilag és egyénileg hasznos célok szolgálatába kell fogjni –, ha képessé teszi az egyént, hogy „jól szeressen és jól dolgozzék”. Számára ez annyit jelentett, hogy az egyén képes megszerezni magának a magán- és a társadalmi életben hozzáférhető legnagyobb fokú kielégülést; képes szeretni és megszerettetni magát azokkal, akik életében osztoznak, és hasznossá válni a társadalom számára. Akkor jogosan büszke mindarra, amit az élet elkerülhetet-

len nehézségei ellenére elér, függetlenül attól, mit gondolnak mások a teljesítményeiről. E célok elérésében gyermekeinket azzal támogathatjuk, hogy megtanítjuk őket arra, hogyan birkózhatnak meg az élet megpróbáltatásaival, hogy azokból ne a vereség érzésével, hanem erősebben és nagyobb éleslátással kerüljenek ki – és ezt az éleslátást a saját belső életükre is alkalmazzák, sőt arra első sorban.

Tehát e két legelterjedtebb gyermeklélektani elmélet mindegyike hangsúlyozza, milyen sok múlik azon, mit él át a gyermek, amikor sorra áthalad az érettség felé vezető út egyes stációján. Mindkettő azt tanítja, hogy az a magatartás, amelyet a szülők ezekben a helyzetekben tanúsítanak, rendkívül fontos, sőt végzetes is lehet, ha ez a folyamat tévútra tér. Manapság tehát a modern szülő igen sokat tud arról, mi minden miatt aggódhat a gyermek fejlődése során! És sajnos aggódik is.

Ha meggondoljuk, mit tanítanak ezek az elméletek, és azt a tényt, hogy a legtöbb ember kamaszkorában nem szerzett saját tapasztalatokat a gyereknevelésben, nemigen csodálkozhatunk rajta, ha egy lelkiismeretes szülő aggódni kezd, hogy kudarcot vall szülőként, és attól retteg, hogy kárt okoz a gyermeknek, akit szeret. A szülői aggály, bár érthető, komoly kárt okoz a szülőnek is, a gyermeknek is. Winnicott, aki megalkotta az „elég jó anya” fogalmát, mint azt már a bevezetőben említettem, amikor könyvem címét megindokoltam, azt állítja, hogy a csecsemő, amikor az „elég jó anya” arcába néz, ott önmagát látja – mondhatnánk, önmagát találja –, mivel az anya arcán, a gyermek iránti mélységes empátiájának köszönhetően, a gyermek érzései tükröződnek vissza. Ezért a gyermek mintha tükörbe nézne, amikor anyjára néz, és megtalálja benne önmagát. A nem elég jó anya arca viszont nem tükrözi vissza a gyermek érzéseit, mert az asszony túlságosan el van foglalva a saját bajaival, például azon aggódik, vajon jól nevelie a gyermekét, és szorong, hogy kudarcot vallhat vele. A csecsemő pedig, amikor nem találja meg önmagát anyja arcának tükörében, szintén az anya aggodalmára reagál, és maga is aggódni kezd önmagáért. Ami még rosszabb, egy idegen arcát látja ott, ahol a számára legismerősebbel kellene találkoznia. Magányosnak érzi tehát magát, és nem egy szoros kapcsolat résztvevőjének, mint az a kisgyermek, aki anyja arcában önmaga kedvező tükörképével találkozik.

Mindebből az következik, hogy csak az lehet elég jó szülő, aki biztosnak érzi magát a saját szülői szerepében és a gyerekekkel való kapcsolatában – annyira biztosnak, hogy bár gondosan bánik a gyerekekkel, nem nyugtalanodik miatta, és nem érez büntudatot, amiért nem elég jó szülő. Ha a szülő szülőként bízik önmagában, ezzel megalapozza a gyermek önbizalmát is. Ezért remélem, hogy ez a könyv büntudat és szorongás helyett olyan érzést kelt a szülőknél a gyerekekkel való kapcsolatukat illetően, hogy így szólhatnak: „Ez az, én is pontosan ezt csinálom”, vagy legalábbis: „Én is ezt akarom csinálni!” Röviden, szeretném, ha ez a könyv növelné szülői önbizalmukat, és csökkentené aggodalmukat, hogy valamit esetleg rosszul csinálnak.

A gyermek és a szülő lelki egyensúlya szempontjából rendkívül fontos, hogy a szülő kellő önbizalommal rendelkezzen a gyereknevelésben. Sajnos azonban manapság túlságosan is sok az olyan szülő, aki ugyan mindent megtesz a gyermekéért, mégis úgy érzi, hogy a felelősség időnként már-már elviselhetetlen súllyal nehezedik rá. Még a legmindennapi, legelkerülhetlenebb problémák is remítők méreteket ölthetnek, ha az ember úgy hiszi, gyermekének egész jövőjét meghatározza, miként viselkedik bizonyos helyzetekben. Érthető tehát, ha a modern szülők, akik nem hiszik, hogy az ember sorsa felől Isten akarata vagy a vakszerencse dönt, szeretnék a lehető legjobb útmutatást kapni ahhoz, hogyan viselkedjenek a gyerekneveléssel járó sorsdöntő szituációkban. A nagy kérdés mostantól tehát az: miben áll a lehető legjobb útmutatás? Vajon abban-e, hogy szakértő közli a szülővel, mit kell és mit nem szabad tenniük; vagy abban, ha segítünk a szülőknél, hogy végül önállóan is épkezláb döntésekre jussanak teendőkben, olyan döntésekre, amelyekkel ők maguk is elégedettek?

Egyetlen könyv sem képes a gyereknevelés során adódó milliárdnyi probléma mindegyikét felölelni, sem pedig azt a végtelen számú variációt, amelyekben ezek a problémák megjelennek. Mind önmaga, mind a gyerek kedvéért a szülőnek a maga módján és abban a formában kell megoldani a nehézségeket, ahogy azok jelentkeznek; máskülönben a megoldás idegen lesz tőle is, a gyerektől is, és nem lesz elégedett vele. Ami az útmutatást illeti, mindössze annyit tehetünk, hogy beszélgetések és példák segítségével igyekszünk sugallni, hogyan gondolkozzék a szülő önmagáról és a gyerekről egy-egy adott helyzetben.

Úgy érzem, egy szülő legfontosabb feladata az, hogy beleélje magát, hogyan látja a helyzetet gyermeke. Ebből az alapállásból úgy bánják vele, ahogy az a leghasznosabb mindkettejük számára; ha így cselekszik, kettejük kapcsolata is javulni fog. A legjobb módja, hogy beleéljük magunkat a gyerek helyzetébe, ha visszaemlékszünk rá, hasonló helyzetben hogyan éreztünk mi magunk gyermekkorunkban. Emlékezzünk arra is, miért éreztünk úgy, és mit reméltünk, hogyan fognak szüleink reagálni a helyzetre. Saját életünk eseményeit tehát alkotó módon tudjuk felhasználni, azok új, mélyebb értelemre tesznek szert, amikor szülőként éljük újra és idézzük fel őket.

A gyermeknevelés kreatív vállalkozás, inkább művészet, semmint tudomány. Könyvemben néhány javaslatot kínálok önöknek azzal kapcsolatban, hogyan gondolkodjanak erről a művészetről, és hogyan alkalmazzák a gyakorlatban. Nem írhatom elő az olvasónak, hogyan élje át vagy hogyan méltányolja ezt a művészetet. Mindez túlságosan függ a saját személyiségüinktől, semhogy mások szabhatnák meg helyettünk, de nézeteik segíthetnek benne, hogy mindezt kreatívan, a magunk módján hajtsuk végre. Bízom benne, hogy az olvasó, mikor könyvemet forgatja, T. S. Eliotot fogja idézni, aki ezt írja *Költészetéről és költőről* című esszéjében: „Talán rengeteg dolgot tudhatunk meg egyik vagy másik versről, számos tény akad, amellyel kapcsolatban a tudósok eligazíthatnak, ennek segítségével elkerülhetők a súlyos félreértések; ám úgy hiszem, a valóban he-

lyes értelmezés feltétlenül tartalmazza azon érzések értelmezését is, amelyek a vers olvasása közben támadnak bennem.”

Az az olvasó, aki a költőhöz hasonlóan hajlandó a saját lelkében végbemenő folyamatokra is figyelni, mindazt, amit tesz, még érdekesebbnek és gyümölcsözőbbnek fogja találni, és ezzel a gyerekevelést is izgalmasabb és boldogítóbb élménnyé teszi mind önmaga, mind a gyerek számára.

2

SZAKÉRTŐI TANÁCS VAGY BELSŐ TAPASZTALAT

A tanácsot ritkán fogadják szívesen; és akiknek a legnagyobb szükségük volna rá, azoknak van a legkevésbé igénye.
(Earl of Chesterfield levele fiához, 1748. január 29.)

Az ilyen utasítások úgy állítják be a szerkezetet, mintba az összeszerelésnek egyetlen módja volna csupán. Az, ahogyan ők utasítanak, az alkotókedvet gyilkolja. Mert nyársforgató összeállításának módja lehet százféle is, ők azonban egy módot jelölnek ki szaggatott vonallal, s mivel a kérdést teljességében fel nem tárják, hibázik, aki a szaggatott vonalról letér. Az ilyen szerelómunka lélektelen. Ráadásul még az sem bizonyos, hogy az összeállítás legjobb módjára utasít.
(Robert M. Pirsig: A Zen meg a motorkerékpár-ápolás művészete.
[Bartos Tibor fordítása])

Az a mód, ahogy a szülők gyermekeiket nevelik, óriási hatással van a gyermekek fejlődésére, arra, hogy mi lesz belőlük. Érthető tehát, hogy a szülők szakértőkhöz fordulnak tanácsért, különösen olyankor, amikor képtelenek kiigazodni a gyerek viselkedésén, amikor a jövője miatt nyugtalanok, amikor nem tudják, kell-e tenniük valamit, és ha igen, mit, vagy amikor rendszabályaik a gyermeket elkészerítik, és ellenállást váltanak ki belőle.

Ám más, fontos okok is vannak amögött, hogy az elmúlt néhány évtizedben sok szülő keresi a gyerekneveléssel kapcsolatos könyveket és újságcikkeket, alkalmazza tanácsait és javaslatokat. E kiadványok nagy vonzereje részben abban rejlik, hogy nagy részük úgy közelíti meg ezeket a problémákat, mintha az élet társasjáték lenne, ahol elegendő betartani a játékszabályokat, ha valamit el akarunk érni. Mind a behaviorizmus, mind Freud tanainak vulgarizálása segített az emberekben azt a meggyőződést kialakítani, hogy ha bizonyos részletes utasítások szerint járnak el, az automatikusan bizonyos eredményekre vezet majd.

A „csináld magad!” mozgalomban megszerezhető tapasztalatok arra tanítanak, hogy egy jó tervrajz és megfelelő instrukciók birtokában egészen bonyolult tárgyakat is kielégítően összeállíthatunk, jóllehet utasítások nélkül ügyetlenkednénk, vagy csúfos kudarcot vallanánk. Így érthető, miért olyan népszerűek a „hogyan csináljuk...?”-féle könyvek az élet legkülönbözőbb területein, még ott is, ahol magánérzelmekről vagy meghitt kapcsolatokról van szó. Sok ember habozás nélkül elfogadja azokat a tanácsokat, amelyeket ezek a könyvek kínálnak; annyira rettegnek a kudarctól, és annyira szeretnék azt tenni, ami a gyermeknek a legjobb, hogy nem is csoda, ha ma már egész könyvtárnyi irodalma van a gyermekneveléssel kapcsolatos problémáknak.

Mi több, társadalmunkban szinte általános az előítélet, hogy csak egyféleképpen lehet valamit jól csinálni, és minden más módszer hibás. Ha a helyes utat követjük, viszonylag egyszerűen elérhetjük a célunkat. Nehéz vagy bonyolult hely-

zetekben a szülők hajlamosak azt hinni, hogy nem a megfelelő módszert választották, ezért voltak sikertelenek. Ha egy bonyolult tárgy összeszerelése során valami elromlik, szemügyre vesszük a tervrajzot és az utasításokat, és többnyire ráébredünk, hogy hibát követtünk el. Amint azonban a hibát kijavítottuk az utasításoknak megfelelően, az alkatrészek tökéletesen illeszkednek egymásba.

A „hogyan csináljuk?” típusú kézikönyvek erre a kétélű meggyőződésre apelálnak, és természetesen az instrukciók nyomán támadt sikerek alátámasztják állításaik hitelét. A különféle „hogyan csináld?” mozgalmak bebizonyították, hogy gyakran csakugyan egyetlen helyes módszere van a végrehajtásnak, és ezt valóban elég könnyű sikeresen alkalmazni. Ez a gondolat azonban többnyire csak olyankor helytálló, amikor valamilyen tárgy elkészítésére alkalmazzuk, különösen olyankor, ha mindössze már meglévő részeket kell helyesen összeillesztenünk. A mi társadalmunkban, amely sok szempontból a gépek tömegtermelésében bizonyult a legsikeresebbnek, erős a kísértés, hogy az emberek azt higgyék, hogy ugyanazon elveket, amelyek feltűnően sikeresnek bizonyultak a műszaki tudományokban, helyesen alkalmazzák az emberi kapcsolatokban és az emberi lények fejlődésében is.

Azok a szülők, akik ezekre a „hogyan csináljuk?” típusú könyvekre támaszkodnak a gyerekevelésben, tudattalanul, vagy még gyakrabban tudat alatt, párhuzamot vonnak legmeghittebb családi kapcsolataik és egy gép részeinek összeszerelése között.

Mivel az ímént a „tudattalan” és a „tudatalatti”* fogalmát használtam, és ezekkel a könyv lapjain a későbbiekben is sűrűn találkozok majd az olvasó, úgy vélem, hasznos, ha utalok a kettő közti különbségre. Általában az ember sem a tudattalanjában, sem a tudatalattijában végbemenő folyamatoknak nincsen tudatában. Ám tudatalattijának tartalmához többnyire hozzá tud férni, ha gondosan megvizsgálja gondolatait, érzéseit és indítékait. Ez nehezebbre eshet ugyan, mégis képes a tudatába emelni azt, ami a tudatalattijában végbemegy. Tudatos és tudattalan lelki folyamatai között ezzel szemben úgyszólván áthághatatlan határvonal húzódik. Az utóbbiak ugyanis elfogadhatatlanok a tudata számára, ezért szigorúan elfojtja őket. Legjobb esetben is csak heves ellenállás leküzdése árán ébredhetünk rá teljes mértékben, mit tartalmaz a tudattalanunk. Koncentrált erőfeszítésre, elszántságra és igen kemény szellemi munkára van szükség ahhoz, hogy áthatoljunk a tudatunkat és tudattalanunkat elválasztó határon, számos esetben ez csak korlátozott mértékben lehetséges, vagy éppenséggel lehetetlen.

Hogy fenti példánknál maradjunk, az a gondolat, hogy úgy látja, és úgy is viselkedik, mintha párhuzamot lehetne vonni egy gép összeszerelése és működése és gyermekük viselkedése között, olyan elborzasztó lehet némely szülő számára, hogy egyszerűen képtelen azt elfogadni. Ez a párhuzam, bár valójában ez hatá-

* Angolul „unconscious”, illetve „subconscious”. Az utóbbi nem tévesztendő össze a tudatelőttés fogalmával, melyet az angol „preconscious”-nek nevez. (Ford.)

rozza meg gondolkodását és viselkedését, tudattalan marad számára. Más szülők, ha gondosan fontolóra veszik ezt a kérdést, és komoly erőfeszítést tesznek, hogy elemezzék gondolkodásukat és indítékaikat, rádöbbenhetnek, hogy – bár erről mindaddig sejtelmük sem volt – csakugyan párhuzamot vontak gyermekük és egy gép viselkedése között. Ők tehát a párhuzamot nem szorították tudattalanjukba, mindössze tudat alatt maradt a felismerés pillanatáig.

Mindkét esetben készségesen bevallják a szülők, hogy azt szeretnék, ha a gyerekek jobban „teljesítene” vagy „funkcionálna”, mint addig tette – igen gyakran éppen ez utóbbi okból fordulnak tanácsért a szakértőkhöz. Ám azok a szülők, akik számára az a legfontosabb, hogy a gyermekeik élete jó és örömteli legyen, aligha használnak ilyen kifejezést velük kapcsolatban. Valójában éppen az a párhuzam teszi a szülőket elégedetlenné önmagukkal és gyermekeikkel szemben, amelyet tudat alatt egy jól működő gépezet és a sikeres élet között vontak, ha gyerekevelési erőfeszítéseik nem „produkálják” pontosan a várt eredményt. Ilyenkor arra a következtetésre jutnak, hogy alighanem valami baj van a gyermeknevelési „módszereikkel”, alighanem „hibás eljárást” alkalmaztak, mert hiszen különben elérték volna a kívánt eredményt. Ez a fajta gondolkodásmód arra ösztönzi a szülőket, hogy kézikönyvekből próbálják megtudni, miként „nyújthatnának jobb teljesítményt” szülőként. Valójában azonban nem ez a kérdés, hanem az, hogy hogyan lehetnének jó szülők.

Mindezzel nem akartam mondani, hogy jobb, ha a szülők nem törik a fejüket, hogyan nevelhetnék jobban gyerekeiket, vagy ha az egészet a véletlenre bízzák. Saját viselkedésükkel és az általuk képviselt értékekkel irányt kell mutatniuk a gyermekeknek. Ám meg kell szabadulniuk attól az elképzeléstől, hogy léteznek bombabiztos módszerek, amelyek alkalmazása bizonyos, előre látható eredményekkel fog járni. Bármit tegyünk is gyermekeinkkel és gyermekeinkért, cselekedeteinknek az adott helyzet megértéséből és a gyermekkel kapcsolatos érzelmeinkből kell eredniök, valamint abból a törekvésből, hogy jó viszonyban legyünk velük.

Robert Pirsig *A Zen meg a motorkerékpár-ápolás művészete** című könyvében azt állítja, hogy még egy szerkezet összeszerelésekor is a tanácsok, utasítások követése megfoszt bennünket a kreativitás élményétől. Emberi élményeink szempontjából ez sokkal nagyobb veszteség, mint amennyivel a helyes instrukciók megkönnyítik dolgunkat; tehát ha csak egy készüléket szerelünk is össze, sikerélményünk nagymértékben függ attól, hogy milyen érzelmekkel kísérjük tevékenységünket. Nehéz igazán elégedettnek lennünk önmagunkkal vagy gyermekünkkel, ha kapcsolatunk alakításában olyan tanácsokra támaszkodunk, amelyeket valaki mástól kaptunk. Ez megfosztja kapcsolatunkat attól a spontaneitástól, amely azt emberileg jelentőségteljessé, következőképp valóban kielégítővé teszi.

* Magyarul megjelent 1989-ben, az Európa Könyvkiadó gondozásában. (Ford.)